

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
Серія «ПРАВО». Випуск 23, 2017 рік

УДК 347.91/.95.01(477)

**ПРОБЛЕМИ ВИОКРЕМЛЕННЯ ГАЛУЗЕЙ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ**

Слинько Д. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
факультету № 1
Харківського національного
університету внутрішніх справ

Анотація: статтю присвячено дослідженню підходів до виокремлення галузей у системі права. Здійснено аналіз юридичної літератури, присвяченої вивченню різновидів зазначеної категорії. Розглянуто галузі процесуального права України, надано їх характеристику. Визначено, що до складу процесуального права України входять адміністративно-процесуальна, господарсько-процесуальна, конституційно-процесуальна, кримінально-процесуальна та цивільно-процесуальна галузі.

Ключові слова: процесуальні норми; процесуальні галузі; процесуальне право; галузь права; предмет правового регулювання; метод правового регулювання; правовий режим; правова система; система права.

Анотация: статья посвящена исследованию подходов классификации отраслей в системе права. Осуществлен анализ юридической литературы, посвященной изучению разновидностей данной категории. Рассмотрены отрасли процессуального права Украины, представлена их характеристика. Сделан вывод, что в состав процессуального права Украины входят административно-процессуальная, хозяйственно-процессуальная, конституционно-процессуальная, уголовно-процессуальная и гражданско-процессуальная отрасли.

Ключевые слова: процессуальные нормы; процессуальные отрасли; процессуальное право, отрасль права; предмет правового регулирования; метод правового регулирования; правовой режим; правовая система; система права.

Annotation: the article is devoted to the study of the approaches of classification of branches in the system of law. The analysis of the legal literature devoted to the study of varieties of this category is carried out. The branches of procedural law of Ukraine are considered, their characteristics are presented. It is concluded that the procedural law of Ukraine includes administrative procedural, economic procedural, constitutional procedural, criminal procedural and civil procedure branches.

Key words: procedural norms; Procedural branches; Procedural law, branch of law; Subject of legal regulation; Method of legal regulation; Legal regime; legal system; System of law.

Проблема вдосконалення процесуальних норм права і, відповідно, диференціація процесуальних галузей права мають велике науково-практичне значення. Галузь права є категорією історичною, оскільки виникнення тих чи інших галузей права об'єктивно обумовлене і пояснюється природою самої системи права. Виникнення і формування галузей права взагалі і процесуальних галузей зокрема, відбувається під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. До об'єктивних чинників слід віднести ступінь розвитку, своєрідність відносин, наявність правових норм, що їх регулюють, до суб'єктивних – волю законодавця, спрямовану на встановлення чи зміну форм правозастосовної діяльності.

У правничій літературі сформувалися різні напрями розуміння стосовного того, які елементи входять до складу системи процесуального права, побудова якої досить жваво обговорюється правниками-науковцями. Вирішення цієї проблеми, як правило, залежить від розуміння тими чи іншими авторами меж юридичного процесу.

Одні автори вважають, що ця система складається із трьох самостійних галузей – кримінально-процесуального, цивільно-процесуального й адміністративно-процесуального права [1, с. 51].

Інші вважають, що кожній галузі матеріального права властиві або самостійна галузь, або підгалузь процесуального права [2, с. 18; 3, с. 39-40].

Треті переконані, що в будь-якій матеріально-правовій галузі є процесуальні утворення (інститути) або навіть процесуальні норми, які, хоча й входять до змісту матеріально-правових інститутів, проте виконують важливі функції процедурного забезпечення реалізації останніх [4, с. 75].

На думку Д. М. Бахраха, сучасне процесуальне право включає лише дві самостійні процесуальні галузі (кримінально-процесуальне й цивільно-процесуальне) і підінститути багатьох галузей права, тобто систематизовані групи процесуальних норм, що обслуговують певні правові інститути [5, с. 9].

І.В. Атаманчук зазначає, що система процесуального права в цілому є багаторівневою системою, яка містить норми права, процесуальні інститути та їх об'єднання, а також інші структурні підрозділи, відокремлення кожного з

яких у якості складових компонентів цієї системи зумовлюється диференціацією системи процесуальних правовідносин [6, с. 51].

Отже, галузі права – це центральні ланки структури права. У сучасних наукових напрацюваннях С.С. Алексєєва [7, с. 52-54] можна знайти такий поділ структури права на галузі: 1) профілюючі (базові), до яких належать конституційне право, адміністративне право, цивільне право, кримінальне право, а також процесуальні галузі права – цивільне процесуальне, кримінально-процесуальне, адміністративно-процесуальне; 2) спеціальні галузі – трудове право, земельне право, сімейне право, фінансове право, право соціального забезпечення; 3) комплексні галузі, до яких належать, зокрема, морське право, підприємницьке право.

Профілюючі (базові) галузі охоплюють головні правові режими (конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне право й відповідні їм процесуальні галузі) [8, с. 53]. Надаючи характеристику профілюючим галузям права, професор С.С. Алексєєв визначає їх фундаментальними та такими, що: виключно концентрують генеральні юридичні режими, групові методи правового регулювання; вирізняються юридичною чистотою, яскавою контрастністю, юридичною протилежністю, що виключає можливість взаємного субсидіарного застосування їх норм; є юридично первинними, тобто містять вихідний правовий матеріал, який може використовуватися при формуванні правових режимів інших галузей; у своїй сукупності мають довершену архітектуру, чіткі закономірні залежності, ієрархічні зв'язки [7, с. 52-53].

П.П. Богущий зазначає, що кожна національна правова система містить у структурі права власні галузі, виокремлення яких поза об'єктивними обставинами носить суб'єктивний характер. Це визначається рівнем доктринального освоєння правової реальності [9, с. 40]. Демонстрацією цього є, зокрема, позиція В.С. Нерсисянца стосовно структури права, яка певною мірою відрізняється від викладеної позиції професора С.С. Алексєєва. Академік В.С. Нерсисянц у праві виокремлює основні галузі, до яких відносить конституційне (державне) право; адміністративне право; цивільне право; підприємницьке право; кримінальне право; трудове право; сімейне право; фінансове право; земельне право; природоохоронне право; цивільне процесуальне право; кримінально-процесуальне право; виправно-трудове право. Конституційному (державному) праву учений надає провідну роль серед усіх галузей права [10, с. 441-442].

А.О. Головіна, зосередившись на тому, що фундаментальні галузі містять початковий правовий матеріал, який використовується під час формування правових режимів інших галузей права, виокремлює материнські та дочірні галузі права. Під «материнською» вчена пропонує розуміти галузь, у межах якої виникло та розвивається певне правове утворення (підгалузь чи інститут права), яка стала або претендує на статус самостійної. Відтак, «дочірньою» слід вважати галузь, норми якої формувалися та розвивалися у межах самостійної галузі, і з якої у процесі закономірного історичного розвитку вона виокремилася [11, с. 11].

П.М. Рабінович, зазначаючи, що у різних країнах зміст, обсяг і назви галузей права можуть відрізнятися, у сучасному праві вбачає такі основні галузі: конституційне (державне), адміністративне, фінансове, земельне, цивільне, сімейне, трудове, кооперативне, сільськогосподарське, соціально-забезпечувальне, цивільно-процесуальне, кримінальне, кримінально-процесуальне, виправно-трудове [12, с. 120].

О.Ф. Скакун за фундаментальністю норм, сконцентрованих у галузях права, розподіляє усі галузі на базові (фундаментальні), до яких відносить конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, та на спеціальні (конкретизуючі), до яких відносить трудове, сімейне, земельне, кримінально-виконавче, фінансове. При цьому вона зазначає, що такий поділ галузей права ґрунтується на юридичній засаді – методі правового регулювання, а на підставі соціальної засади – сукупності суспільних відносин, виокремлюються комплексні галузі права, до яких належать господарське право, транспортне право, екологічне право та ін. [13, с. 364].

Можна погодитися з можливістю використання різних наукових підстав для класифікації галузей права, їх поділу на групи та певні системні комплекси. Однак слід зважити на необхідність застосування тих критеріїв, які відповідали би ґносеологічним основам права та його системи. Відтак, малосприйнятним є розподіл галузей права у його структурі, їх класифікації на підставі розрізнених означених юридичних та соціальних засад. Необхідно враховувати цілком справедливе зауваження С.С. Алексєєва про існування принципів у побудові структури права, певної логіки права, яка вичерпно реалізується у галузях права в цілому та у профілюючих (базових) галузях, зокрема [14, с. 388; 7, с. 54]. Лише використання характеристик, що належать до юридичної природи галузей права та її демонстрації у соціальному бутті (через регулювання суспільних відносин) дозволяє стверджувати, що логічним є здійснення класифікації галузей права на види. Найбільш виваженим та науково обґрунтованим є застосування для класифікації галузей права концепту «правовий режим».

Саме у такий спосіб, через використання правового режиму та особливостей взаємодії поділяє галузі права Ю.М. Оборотов, виокремлюючи профілюючі (фундаментальні) галузі – конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, процесуальне (цивільне, адміністративне, кримінальне); основні галузі – трудове, комерційне, сімейне, земельне, фінансове, кримінально-виконавче; комплексні галузі – податкове, транспортне, митне, екологічне, банківське та ін. [15, с. 31].

Ґрунтовну думку із цього приводу висловили автори академічного курсу з теорії держави і права, поділивши галузі права на підставі їх юридичного режиму на профілюючі (фундаментальні) – первинні за характером (конституційне, адміністративне, цивільне та кримінальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне право; спеціальні (формується відповідно до профілюючих) – трудове, сімейне, земельне, гірниче, водне, лісове, право соціального забезпечення тощо; комплексні – регулюють суспільні відносини у цілих сферах державного і громадського життя, використовують юридичні режими профілюючих та спеціальних галузей у поєднанні та взаємодії (господарське, аграрне, екологічне, морське, житлове тощо) [16, с. 393].

Автори колективного видання Одеської національної юридичної академії «Вступ до українського права» виокремлюють у правовій системі України фундаментальні галузі права, профілюючі галузі, процесуальні галузі

права (юридичний процес) та відокремлено – конституційне право, яке поєднується із втіленням ідеї конституціоналізму, як універсальним носієм теоретичної енергії цієї галузі права [17].

На думку С.М. Олейникова, галузі у структурі системи права України можна поділити на: 1) фундаментальні (профілюючі), які містять вихідний матеріал; 2) спеціальні, правові режими яких пристосовано до особливих сфер життя суспільства; 3) комплексні, які об'єднують різномірні інститути фундаментальних та спеціальних галузей [18, с. 252].

Виділення у системі українського права фундаментальних галузей права, окрім правового режиму та вихідних положень щодо регулювання суспільних відносин, ґрунтується також на їх визначальному, системоутворюючому впливі стосовно формування усієї структури вітчизняного права, її компонентів. До фундаментальних галузей українського права необхідно відносити конституційне право, цивільне право, кримінальне право, адміністративне право. Серед фундаментальних галузей права особливе місце посідає конституційне право. Особливість цієї галузі права ґрунтується на зосередженні у ній як основоутворюючих правових інститутів, так і вихідних принципів системи національного права. За таких умов інші галузі права поглинають системоутворюючу енергію конституційного права і фактично не можуть вийти за встановлені у ньому правові межі. Однак вирішальне значення конституційне право має для системи публічного права. Із цього приводу справедливо зазначають М.П. Орзіх та А.Р. Крусян: «влада в системі конституціоналізму – це соціальне явище, об'єктивно необхідний регулятор суспільних відносин, який характеризується здатністю та реальною можливістю соціального суб'єкта реалізовувати свою волю, використовуючи для цього спеціальні засоби (необхідні ресурси, закон, авторитет, силу, примус, традиції, звичаї та ін.)» [19, с. 124].

Окрім фундаментальних (базових) галузей права національної системи права ті галузі, які поширюють свій регулятивний вплив на певні сфери соціального буття з використанням лише їм притаманного юридичного режиму, варто визначити як профілюючі (спеціальні, конкретизуючі) [20, с. 301] галузі права. Однак принципових зауважень стосовно застосування того чи іншого терміна для визначення цієї великої групи галузей права не існує. Перелік таких галузей права не є постійним, оскільки його визначити неможливо з об'єктивних причин – через розвиток права, його динамічний характер, обумовлений цивілізаційними процесами.

Розглядаючи питання щодо місця процесуальних галузей права у системі права, доцільно звернути увагу на думку П.П. Богунського з цього приводу. Він зазначає, що віднесення до фундаментальних галузей права існуючих у системі права України процесуальних галузей є досить сумнівним, виходячи із їх онтологічних особливостей. Необхідно дотримуватися принципів поділу галузей права, які ґрунтуються на доктринально-визначених основах класифікації. За твердженням вченого, процесуальні галузі права неможливо вважати такими, що здійснюють будь-який активно-формулюючий вплив на інші галузі права. По суті процесуальні галузі права визначають порядок реалізації, захисту, охорони визначених матеріальними галузями права суб'єктивних прав учасників суспільних відносин або ж забезпечують процедуру реалізації матеріально-правових норм. Юридична природа процесуальних галузей права не дозволяє об'єднувати їх в одну групу з матеріально-правовими галузями, не порушивши усталеного підходу до класифікації, не порушивши, на думку С.С. Алексєєва, логіки права. Процесуальні галузі права, виходячи з їх правового режиму, належать до публічного права [9, с. 43].

З думкою про те, що процесуальні галузі не відносяться до фундаментальних, важко погодитися, оскільки, на нашу думку, дані галузі права містять вихідний правовий матеріал, який потім так чи інакше використовується при формуванні правових режимів інших галузей права та вичерпно концентрує генеральні юридичні режими, галузеві методи правового регулювання. Крім того, процесуальні галузі, їх норми пов'язані з усіма іншими галузями вітчизняного права, а також з галузями зарубіжних правових систем, норми яких в обов'язковому або факультативному порядку звичайно реалізуються в процесуальній діяльності держави, державних органів, посадових осіб.

На теперішній час до процесуальних галузей права відносять кримінально-процесуальне право, цивільно-процесуальне право, адміністративно-процесуальне право та господарсько-процесуальне право [6, с. 72, 112]. О.О. Сидоренко, у свою чергу відзначає, що норми процесуального права містяться також у галузі конституційно-процесуального права. Натомість, процесуальні галузі права наділені власним предметом правового регулювання, який відрізняється від предмета регулювання матеріальних галузей права і включає організаційні відносини, котрі формуються в результаті діяльності уповноважених суб'єктів, яка пов'язана із застосуванням норм матеріального права [6, с. 72, 112].

У науці не викликає заперечень щодо статусу кримінально-процесуального й цивільно-процесуального права як самостійних профілюючих процесуальних галузей у структурі права. Вони представляють у діючій системі права традиційні галузі права, норми яких зосереджені у Кримінальному процесуальному та Цивільному процесуальному кодексах. Зазначені галузі сформувалися під впливом специфічних особливостей реалізації матеріальних норм кримінального і цивільного права [21, с. 151].

Оскільки кримінально-процесуальне та цивільно-процесуальне галузі права характеризуються тим, що: 1) є юридично первісними, тобто містять вихідний правовий матеріал, який використовується певною мірою під час формування правових режимів інших галузей права; 2) вичерпно концентрують генеральні юридичні режими, їх доцільно, на нашу думку, віднести до фундаментальних (профілюючих) галузей системи права.

Вартою уваги є точка зору, згідно з якою критерій істини в питанні автономії того або іншого процесу полягає також у тому, чи забезпечують традиційні процесуальні форми (цивільний і кримінальний процес) потреби даної галузі матеріального права [22, с. 85]. З цих позицій можна стверджувати про формування адміністративно-процесуального і конституційно-процесуального права як самостійних галузей процесуального права, хоча вони перебувають ще лише в початковій стадії формування [8, с. 117]. Оскільки для втілення конституційних приписів у життя є недостатнім закріплення їх у Основному законі, проголосивши нормами прямої дії, необхідно створити

конкретні процедурні механізми реалізації кожної із цих норм. Галузь конституційно-процесуального права, виступаючи як своєрідна надбудова над матеріальним конституційним правом, покликана сприяти реалізації його нормативних приписів [23, с. 63-64] та виконує стосовно нього допоміжну роль [24, с. 12-13]. Відповідно, з урахуванням того, що в галузях адміністративно-процесуального та конституційно-процесуального права головний правовий режим відповідних галузей права конкретизується, модифікується з метою пристосування його до особливих потреб життя суспільства, пропонуємо зазначені галузі віднести до спеціальних (конкретизуючих) галузей права.

Крім того, можна стверджувати, що адміністративно-процесуальне та господарсько-процесуальне право отримали характер самостійних процесуальних галузей у зв'язку із прийняттям відповідних кодексів [25-26], визнанням на конституційному рівні та створенням системи адміністративних і господарських судів.

На наш погляд, специфіка господарсько-процесуального права (такі особливості юридичної своєрідності, як особливий склад суб'єктів, особлива компетенція владного суб'єкта, предмет пізнавальної діяльності, структура процесу, специфіка змісту окремих інститутів і т.д.) дозволяє зробити висновок, що господарсько-процесуальне право – це самостійна спеціальна (конкретизуюча) галузь процесуального права, на відміну від галузі цивільно-процесуального права, яка є фундаментальною (профілюючою) в системі українського права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сорокин В.Д. Административно-процессуальное право / В. Д. Сорокин. – М.: Юрид. лит., 1972. – 240 с.
2. Горшенев В. М., Дружков П. С. О системе процессуального права в советском государстве // Вопросы правоведения. – Новосибирск, 1970. – Вып. 5. – С. 12-24.
3. Юридическая процессуальная форма. Теория и практика. / Под ред. В.М. Горшенева, П.Е. Недбайло. – М., 1976. – 280 с.
4. Процессуальные нормы и отношения в советском праве / Под ред. И.А. Галагана. – Воронеж: Изд-во Воронежского государственного ун-та, 1985. – 208 с.
5. Бахрах Д. Н. Юридический процесс и административное судопроизводство // Журнал российского права. – 2000. – № 9. – С. 6-17.
6. Атаманчук І.В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Атаманчук Ірина Володимирівна ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2014. – 196 с.
7. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2002. – 608 с.
8. Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. – М.: Издательство НОРМА, 2003. – 240 с.
9. Богуцький П.П. Військове право у системі права України [Текст] ... дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Богуцький Павло Петрович; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2009. – 216 с.
10. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства : учебн. для юрид. вузов и фак. / В.С. Нерсисянц. – М. : Издат. гр. НОРМА-ИНФРА – М., 1999. – 552 с.
11. Головина А. А. Критерии образования самостоятельных отраслей в системе российского права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. А. Головина. – М.: МГЮА им. О. Е. Кутафина, 2012. – 34 с.
12. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. – 5-е вид., зі зм. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
13. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
14. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия : Опыт комплексного исследования. – М. : Статут, 1999. – 711 с.
15. Оборотов Ю.М. Теория держави і права (прагматичний курс) : екзам. довідник. – О. : Юрид. л-ра, 2005. – 348 с.
16. Теория держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
17. Вступ до українського права / за ред. С.В. Ківалова, Ю.М. Оборотова. – О. : Юрид. л-ра, 2005. – 616 с.
18. Загальна теорія держави і права / За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х., 2009. – 584 с.
19. Орзіх М.П. Сучасний конституціоналізм в Україні. Вступ до українського конституційного права : монографія / М.П. Орзіх, А.Р. Крусян. – К. : Алеута, 2006. – 290 с.
20. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.
21. Сидоренко О.О. Процесуальні норми права: поняття, особливості, різновиди: монографія / О.О. Сидоренко. - Х.: Право, 2014. – 192 с.
22. Мельников Ю. И. О понятии и месте процессуальных норм в структуре советского права / Ю. И. Мельников // Проблемы социалистической законности: респ. научн. сб. – Х., 1988. – Вып. 22. – С. 81–86.
23. Євсєєв О.П. Процедури в конституційному праві України: монографія / О.П. Євсєєв. – Харків. Видавництво «ФІНН». 2010. – 184 с.
24. Конситуционный судебный процесс: учеб. для ВУЗов / отв. ред. д.ю.н., проф. М.С. Саликов. – М.: Изд-во НОРМА, 2003. – 416 с.
25. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 року № 2747-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
26. Господарський процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 6. – Ст. 56.